

KİTAPLAR ARASINDA

JAMES RUSSELL HAMILTON, *Les Ouighours à L'Époque Des Cinq Dynasties*. Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Paris 1955, XI + 201 s. ['Beş sülâle Devrinde Uygurlar'].

Paris'teki Yüksek Çin Tetkikleri Entitüsü Kütüphanesinin 10. kitabını teşkil eden bu eser birer sahifelik mukaddime ve fihristten sonra 4 kısma ayrılmakta ve 4. kısımdan sonra da geniş bir ilâveyle birlikte kitabiyatı, indeksi ve bir haritayı ihtiva etmektedir. Şimdi bu saydığımız kısımları birer birer gözden geçirelim :

Mukaddime ve Fihrist: Her ikisi de birer sahifeden ibarettir. Müellif, kitaptaki bahisleri hülâsaten zikretmekte ve eserinin hazırlanmasında kendisine yardım edenlere teşekkür, Fihrist ise kitaptaki mevzuların isimlerini ihtiva etmektedir. Buraya kadar olan sahife numaraları romen rakamıyla gösterilmiştir.

1. kısım: Bir dibaçeden ibaret olup "Beş Sülâle Devrine Kadar Uygurlar" adını taşımaktadır. Müellif burada bugünkü Kan-su ve Sin-Kiang mintakasındaki Uygur devletlerinin IX. asırda kuruluşlarına dair malûmat vermektedir. 17 sahife tutan birinci kısmın takriben 7 sahifesi Uygurların, Kırgızlar tarafından 840 tarihinde yıkılışlarına kadar olan devrine tahsis edilmiş, mütebaki kısmı da yıkılıştan sonraki zamana hasredilmiştir. Yani beş sülâleye kadar, ki dibaçenin en mühim tarafı da burasıdır. Zira müellif Çin kaynaklarına müracaat etmek ve onlardan tercüme edilmiş kısa pragraflar vermek suretiyle 840 tan sonra beş sülâleye kadar karanlıklar içinde olan devreye kronolojikman ışık tutmakta ve bu pragraflardan neticeler çıkarmağa gayret etmektedir.

Meselâ bu neticelerden anlaşıldığına göre, 840 ta yıkılıştan sonra Uygurların bir kısmı garbe doğru çekilerek Karluklara sığınmış ve diğer iki koldan biri Tibet'e, diğeri de Türkistan'a gitmiştir. Keza bu metinler, Uygurların Çinlilerle olan münasebetlerine dair kıymetli malûmatı da ihtiva etmektedir. Dibaçe, metinde gösterilen Çince eserlerden başka garpta yazılmış bir kaç eseri zikretmekle sona ermektedir.

2. *kısım* : 96 sahife tutan ikinci kısım,

1. *Kieov Wov Tai Che*
2. *Wou Tai Che Ki*
3. *Wou Tai Honei Yao*

adlı üç kitapta, Uygurlara ve komşu memleketlerden Tibetlilere, Göktürklerle ve Tangutlara hasredilmiş parçaların şerhedilmiş tercümelerini ihtiva etmektedir. Müellif ilk kısımda Tibetlileri ele almaktadır.

A. Tibetliler: 41 sahife tutan bu bahiste evvelâ mezkûr üç eserden sahife ve numara gösterilerek, tercümesi yapılmış metinler verilmekte ve sonra bu metinler mufassal haşiyelerle tavih edilmektedir. Hatta haşiyeler metinlerden daha fazla yer kaplamaktadır. Burada, tarihî bir sıra takip olunarak, Çinlilerin Tibetlilerle olan münasebetlerinden, elçi teatisinden bahs olunmaktadır.

B. Uygurlar: 33 sahifelik Uygurlar kısmında da mezkûr üç eserden metinler alınmış, Uygurların Çinlilerle olan münasebetlerinden, ticaretlerinden T'ang devrinde Uygurların, Çinlilerin başına belâ kesildiklerinden, keza onlardan kız aldıklarından ve Çin'i kayıpeder telâkki ettiklerinden bahsedilmekte, ayrıca yetiştirdikleri mahsuller, hayvanlar ve oturdukları yerlerde bulunan kıymetli taşlar anlatılmaktadır.

Yine bu metinlerde Uygurların içtimâî ahvaline dair ilgi verici ma'lûmata da rastlamaktayız. Haşiyeler burada dahi mühim bir yer tutmaktadır.

C. Göktürkler: Göktürklerle altı buçuk sahifelik bir yer ayrılmıştır. Yine yukarıdaki gibi tarihî bir sıra takip olunarak Göktürklerin Çinlilerle olan münasebetlerine yer verilmiş ve Göktürklerin, şimalde oturan barbarlar arasında en kuvvetlisi ve en sadığı olduğu zikredilmiştir. Bu bahis için yukardaki 2 ve 3 numaralı eserlere müracaat edilmiştir. Şerhler burada da bir hayli yer tutmaktadır. Müellif bilhassa *T'ou-kiue* kelimesi hakkında şayanı dikkat izahat vermektedir.

D. Tangutlar: Üç mezkûr eserden alınmış parçalar burada Göktürklerinkine nisbetle daha fazladır (13 buçuk sahife). Yine diğerlerinde olduğu gibi tarihî bir sıra takip edilmek suretiyle Tangutların buldukları saha, içtimâî hayatları, Çinlilerle olan ticarî münasebetleri anlatılmaktadır. Bu vesikaların dediğine göre Tangutlar toprağa pek bağlı olup kıldan dokunmuş elbise giymektedirler. Bilhassa askerlik sanatına düşkünlüdürler. Bir çokları yüz elli-yüz altmış yaşına kadar yaşamaktadırlar. Burada da haşiyeler mühim yer işgal etmektedir.

3. *kısım* : Bu kısım Beş Sülâle devrinde (907—960) Uygurların tarihiyle ilgili ve Paris, Bibliothéque Nationale'de Pelliot kısmında 2992

numarada kavitli. Tun-huang civarında Burkan manastırlarında bulunmuş olan bir yazmadaki üç resmî mektubun tercüme ve tefsirine aittir. Bu yazma, Burkancılığa ait bir Sūtra (dinî kitap) tomarının arkasına yazılmıştır.

J. R. Hamilton kısa bir tanıtma yazısından sonra 4 sahife halinde yazmanın papie kuşeye basılmış fotoğrafını sunmakta ve arkasından da evvelâ üçüncüden başlamak suretiyle geniş haşiyelerle birlikte mektupların tercümesini vermektedir. Biz de o sırayı takip ediyoruz :

a) Üçüncü mektup: Muhtemelen 932 tarihinde Kua-çen valisi veya Şa-çeu'lu bir memur tarafından Kağan Şuan-hua'ya gönderilmiştir. Mektupta Çin'de olup biten hadiselerden, Garbî Çine geçmek isteyen elçilere Uygurlar tarafından çıkarılan müşkülattan, fakat bilâhare kolaylık gösterilmesinden dolayı Uygurlara gönderilen pek kıymetli hediyelerden bahsedilmekte, hediyelerin ve selâmlarının kabul olunması rica olunmaktadır. Bu mektubun tercüme ve tefsiri 5 sahife kadardır.

b) İkinci mektup: 934 tarihini taşımakta olup So-fang ordusu kumandanlığı komiseri tarafından muhtemelen Kan-Çu kağanına gönderilmiştir. Bu mektubun ilk satırlarında yolların bozukluğundan, binnetice memurların uğradığı müşkülattan ve sonra kağandan gönderilen bir mektubun doğurduğu sevinçten ve Uygurlar tarafından vergi getiren memurların hudutta karşılanacağından bahsedilmektedir. Ayrıca Uygur kağanına hediyelerle birlikte mektup götüren bir heyetin karşılanması için asker gönderilmesi istenmektedir. Bu mektubun tercüme ve tefsiri de 3 sahifeye sığdırılmıştır.

c) Birinci mektup: Müellife göre Kan-çu Uygurları kağanının yüksek rütbeli memurlarına gönderilmiş olan birinci mektup 935 tarihine doğru yazılmıştır.

Bu mektupta elçi teatisinden, müteakabil dostluktan ve hediyelerle birlikte gönderilmekte olan bir heyetten bahsedilmekte ve dostluğun devamı arzu olunmaktadır. Birinci mektuba iki sahife ayrılmıştır.

4. kısım: Çin kaynaklarına göre, Beş Sülâle devrinde (907—960) Uygur tarihinin bir hülâsasını ihtiva etmektedir. 12 sahife tutan bu kısımda müellif Uygurların tarihini, tarihi bir sıraya tâbi tutmakta ve devir devir gözden geçirmektedir.

Bu devirler şunlardır :

a) Sonraki Leang'lar devrinde Uygurlar (907—923)

b) . . . . . T'ang ve Kan-su devrinde uygurlar (923—936)

- c) . . . . . Tsin'ler devrinde ²şimali şarkî (936—947)
 d) . . . . . Han'lar (947—951) ve Tcheou'lar (951—960) devirlerinde Uygurlar.

Bundan sonraki kısım beş sahifeden ibaret olup “bin senesine kadar Uygur kağanlarının tablosu” adını taşımaktadır. Her kağanın adı, çince yazılışı, telâffuzu ve saltanat müddeti teker teker gösterilmiş ve her birine dair lüzümlü malûmat verilmiştir. Bu kısımda ayrıca Kan-çu kağanlarından bahsedilmiştir. Hülâsa 744—1000 tarihleri arasındaki 27 kağan hakkında eserlere istinat edilerek verilen malûmat tetkike değer mahiyettedir.

Kitapta bundan sonra “X. asır türkçesinin çincedeki transkripsiyon üzerinde tetkik” adlı bir bahis vardır. Burada da yukarıda olduğu gibi mehaz gösterilerek, bazılarında çinceleri de yanında yazılmak suretiyle 60 türkçe kelime hakkında ayrı ayrı bilgi verilmektedir.

16 sahifeden fazla tutan bu kısmı 3 sahifelik bir hâtîme takip etmekte ve müellif burada çince metinlerdeki türkçe isimlerin tespiti hususunda X. asırda çincenin ses inkişafından istifade etmektedir. Meselâ VII. asırdâ çincedeki -ğ (=gamma) nın -k'ye, -r'nin -t'ye dönmesi ve türkçedeki ğ-, g- ile b-'nin yazılışına dair verilen bilgi bu hâtîmenin esas mevzuunu teşkil etmektedir.

Hâtîmeden sonra kitapta 6 sahifelik transkripsiyon tablosu vardır. Tablo 5 sıra halinde tertip edilmiştir. İlk sırada bugünkü telâffuzlarıyla çince şekiller yazılmıştır. İkinci sıra bu çince şekillerin VII. asırda, üçüncü sıra da X. asırdaki nazari okunuşlarını tesbit etmektedir. Dördüncü sıra ise herhangi bir türkçe kelimenin bir hecesinin okunuşunu göstermekte (ki bu hece aynı sıradaki çince işaretle yazılmıştır) beşinci sıra da türkçe misalleri ihtiva etmektedir. Böylece burada 141 adet çince şeklin geçirdiği inkişaf görülmektedir.

Bundan sonra 8 sahifelik kitabiyat kısmı gelmektedir. Bibliyografya bakımından pek zengin olan bu kısmın 3 sahifesi çince neşriyata aittir. Kitaplar arasında bir kaç türkçe eser de bulunmaktadır.

Kitap 23 sahifelik bir indeksten sonra sona ermektedir. Harita Beş Sülâle devrinde Çin'in şimaligarbî kısmına aittir.

Hülâsa, kitap şimdiye kadar bu sahada türkçe ve yabancı kaynakların işlenmesiyle elde edilen neticeleri, derli toplu bir şekilde ortaya koyan ilk kıymetli eserler arasında bulunmaktadır.